

Je terugtrekken uit de wereld, samenleven in een gemeenschap, je hele leven in dienst van God stellen, dagen vullen met bidden, mediteren en werken. Onbegrijpelijk, volgens velen. Een ideaal christelijk leven volgens sommigen. Zij besluiten om in te treden in een klooster. In de Middeleeuwen zijn kloostergemeenschappen een vanzelfsprekend verschijnsel. Tegenwoordig zijn er in Nederland nog maar weinig bewaard gebleven. Enkele oude kloostergebouwen hebben nu een andere bestemming. Zo is Museum Catharijneconvent gehuisvest in een voormalig klooster van de johannieterorde*.

NB Woorden met een * vind je terug in de woordenlijst

Brevier van Beatrijs van Assendelft, Delft, ca. 1485. Dit getijdenboek* is waarschijnlijk gemaakt bij de intrede van Beatrijs in het Haarlemse klooster Sint-Maria ter Zijl.

Pachomius tot een nieuwe. Volgens hem is het kloosterleven een afwisseling van bidden, studeren én werken: 'Nietsdoen is een vijand van de ziel.' Bovendien moeten de kloosterlingen bij hun intrede in het klooster drie belangrijke geloften afleggen. Op deze manier tonen zij hun nederigheid aan God. De eerste belofte is die van armoede. Kloosterlingen doen afstand van al hun persoonlijke bezittingen. Ten tweede is gehoorzaamheid aan het hoofd van het klooster vereist. De laatste gelofte betreft kuisheid. Sex is niet toegestaan in de kloosterwereld. Kloosterlingen die leven volgens de regel van Benedictus worden benedictijnen of benedictinessen genoemd.

Benedictus, Missale ordinis sancti Benedicti, Thomas Anshelm Badensis, 1518

Over kluisenaars en kloosterlingen

De oorsprong van het kloosterleven ligt in de zoektocht naar afzondering, bezinning en boetedoening.

Omstreeks 300 keert een aantal kluisenaars in Egypte en het Midden-Oosten zich af van wereldse en materiële zaken. Een van de eerste christenen die zich terugtrekt, is Antonius (251-356). In de eenzaamheid van de Egyptische woestijn wijdt deze monnik zijn leven aan gebed en aan meditatie over God.

Antonius abt, Noord-Nederland, ca. 1450

der. Langzaam ontstaat bij de individuele kluisenaars de behoefte om samen te gaan leven. In de vierde eeuw sticht de Egyptische monnik Pachomius (292-348) een klooster aan de oever van de Nijl. De kloosterlingen leven daar, in tegenstelling tot kluisenaars, in een gemeenschap en volgen een kloosterregel. Pachomius stelt de eerste leefregel voor kloosterlingen op en wordt daarmee beschouwd als de grondlegger van het kloosterleven. Zijn regel bevat voorschriften over gezamenlijk eten, werken en bidden.

Benedictijnen en de kloosterregel

In de vierde en vijfde eeuw gaan ook steeds meer mensen in West-Europa samenleven in kloosters. De leefwijzen van deze vroege kloostergemeenschappen verschillen soms van elkaar. Toch kiezen ze allemaal een contemplatief leven van mediteren boven een actief, werkend, leven. Vanaf de zesde eeuw volgt het merendeel van deze gemeenschappen de leefregel van Benedictus. Benedictus van Nursia (480-547) bewerkstelt de eerste kloosterregel van

Benedictus

Benedictus leeft drie jaar als kluisenaar. Daarna wordt hij door de monniken van het klooster Vicovaro in Italië gekozen tot hun abt, hun hoofd. Omdat ze zijn regel uiteindelijk te streng vinden, proberen de monniken Benedictus te vergiftigen. Dit mislukt en Benedictus sticht daarna zijn eigen kloosterorde.

Kritiek op kloosters

Vóór 1100 zijn er in Nederland nog weinig kloosters. Tegen het einde van de elfde eeuw vinden sommige monniken dat de regel van Benedictus niet strikt genoeg wordt gevolgd. Zij bekritiseren de langdradige kerkdiensten, de rijkelijk gevulde tafels en de verwaarlozing van ambachtelijk handwerk.

Wist je dat...
... het woord monnik is afgeleid van het Griekse woord voor 'alleen levend', monachos?

Het idee om de geneugten van het gewone leven op te geven om zo dicht bij God te komen, wordt steeds populair-

Abdis, Zuid-Nederland?, Noord-Brabant?, eind 15e eeuw

Abt, Noord-Nederland, laatste kwart 15e eeuw

De abt en de abdis

Een abt staat als onafhankelijk bestuurder aan het hoofd van een abdij. Een gemeenschap van nonnen wordt geleid door de abdis. De kloosterlingen beloven hun overste gehoorzaamheid. Daar staat tegenover dat de abt of abdis zich aan de kloosterregel houdt en hen goed behandelt. De abt of abdis draagt dezelfde kleding als de kloosterlingen. Alleen met een borstkruis en ring onderscheidt hij of zij zich van de anderen. Bij bijzondere plechtigheden gebruiken de abt en abdis een staf.

Dit betekent de start van een hervormingsbeweging waaruit nieuwe orden ontstaan. Voorbeelden zijn de cisterciënzers, de norbertijnen, de ridderorden en de bedelorden. Deze kloosterorden hebben een vaste interne organisatiestructuur en gemeenschappelijke gewoonten en gebruiken.

Een leven van gebed: de cisterciënzers

De cisterciënzororde ontstaat in de twaalfde eeuw als reactie op de toenemende welvaart van de kerk. De orde zet zich af tegen de rijke benedictijnenabdijen die zijn afgedwaald van de oorspronkelijke kloosteridealen, zoals soberheid. De Fransman Bernardus (1090-1153) speelt een belangrijke rol in het enorme succes van de orde.

Visioen van Bernardus, Meester van Delft, ca. 1500
Volgens een legende zou Maria aan Bernardus zijn verschenen. Zij spuit hem een straaltje melk in de mond als teken van haar goddelijke moederschap.

Van oorsprong een edelman treedt Bernardus in 1112 met dertig andere edellieden in in het klooster. Drie jaar later sticht hij zelf een abdij, Clairvaux ofwel Heldere Vallei. Hij verzet zich fel tegen de overdaad, zoals die van het benedictijnenklooster in het Franse Cluny: 'Ik kan niet geloven dat jullie luxe overeenkomt met de geest van onze regel. Bij jullie is het: hoe rijker hoe beter de godsdienst. Aan tafel roddelen en eten en elders lachen en onzin praten, maar nooit een woord over de bijbel.'

Ora et labora, bid en werk, is ook het motto van de cisterciënzers. Zij vestigen zich in eenzame, onherbergzame gebieden. Om in hun onderhoud te voorzien maken ze de wildernis geschikt voor landbouw.

In Nederland houden de cisterciënzers zich bezig met het inpalderen van gebieden in onder andere Groningen en op Schiermonnikoog. Cisterciënzers worden ook wel 'schiermonniken' genoemd. Deze naam verwijst naar hun 'schiere' – grijze, grauwe – pijpen van ongebleekte wol.

Bedelorden: franciscanen en dominicanen

In het begin van de dertiende eeuw worden de bedelorden of broederordes gesticht. De manier van

leven van de apostelen* vormt hun voorbeeld: eenvoudig, in armoede en het geloof verkondigend. Zij vestigen zich in een stad en voorzien in hun eigen onderhoud door geld in te zamelen. Op deze manier kunnen ze niet rijk worden, zoals de benedictijnerorde. De bedelorden volgen meestal de regel van Augustinus.

Wist je dat...
... een kloosterling meer mag bezitten dan een werkschort, twee habijten, twee onderkleden, een paar schoenen, een riem, een mes, een naald, een zakdoek en een schrijfplankje?

De belangrijkste bedelorden zijn de dominicanen en de franciscanen. De orde van de dominicanen of predikerheren wordt in 1216 gesticht door de Spaanse kanunnik Dominicus Guzman (1170-1221). De orde houdt zich vooral bezig met godsdienstonderwijs en het prediken, verkondigen, van het christelijk geloof.

Kruisdood van Christus met stigmatisatie van Franciscus, Noord-Nederland, eind 15e eeuw

Franciscus heeft zich zo ingeleefd in het lijden van Christus, dat hij zelfs diens wonden, de stigmata, ontvangt. Zijn volgeling, broeder Leo, is in slaap gevallen. Achter hem staat Clara (1194-1253). Met haar sticht Franciscus een vrouwelijke orde: de clarissen

De franciscaanse orde, gesticht door Franciscus van Assisi (1182-1226), benadrukt juist de naastenliefde en het verlenen van materiële hulp aan armen.

De regel van Augustinus

Sommige kloosterorden, zoals de augustijner koorheren en dominicanen, baseren hun leefwijze op de geschriften en brieven van Augustinus (354-430). Hij was bisschop* van Hippo in Noord-Afrika. Centraal in zijn regel staan armoede, broederschap en onderwerping aan het gezag van de abt of abdis.

Augustinus, Arnt van Kalkar en Zwolle, ca. 1475

De kleren van een kloosterling

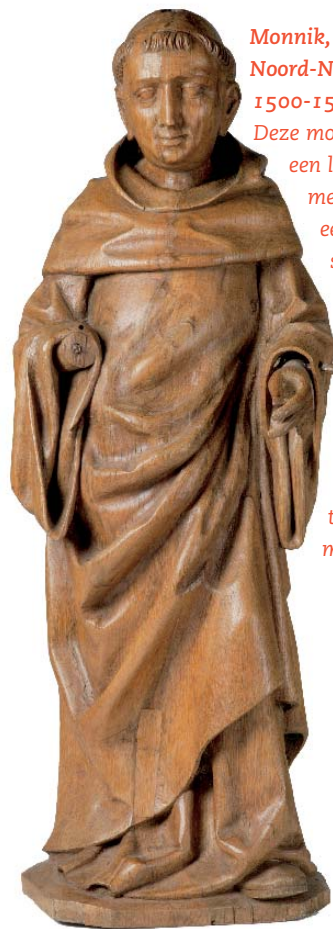
De dagelijkse kleding van een kloosterling bestaat uit een habijt, een breed, lang gewaad. Als teken van de gelofte van armoede die ze hebben afgelegd, dragen kloosterlingen habijten van ongeverfde wol, in zwart, wit of bruin. Zo dragen franciscaner monniken lange bruine pijen met een kap en een wit koord om hun middel. Dominicanen zijn te herkennen aan hun witte habijten, een scapulier of schouderkleed en een kap. Kanunniken dragen een witte pij met daarover een schoudermanteltje van zwart bont. Tegenwoordig is het kleurenpalet van kloosterkleding meer divers.

Kanunniken

Rondom kathedralen ontstaan gemeenschappen van kanunniken. Zij staan meer in de wereld dan monniken. Zo hebben kanunniken grotere bewegingsvrijheid en hebben zij persoonlijke bezittingen. Veelal leven zij, evenals monniken, gezamenlijk en volgen een leefregel.

Kanunnik, Zuid-Nederland, 1480-1500

Monnik, Noord-Nederland?, 1500-1520
Deze monnik draagt een lang gewaad met daarover een pij met schoudermantel en kap. Zijn haar is tot een smalle rand weggeschoren voor een tonsuur of monnikskruin.

Een deel van de mannelijke kloosterlingen heeft een wijdingsgraad en is behalve monnik bijvoorbeeld ook priester*. Tijdens de liturgische diensten dragen priesters aparte gewaden: paramenten.

Een klooster stichten

Welgestelden staan vaak een belangrijk deel van hun landerijen af aan religieuze gemeenschappen. Op het geschonken land worden kloosters gebouwd. De monniken en nonnen leven van de opbrengsten van het land. In ruil voor de schenking bidden kloosterlingen voor het zielenheil* van hun weldoener en zijn familie. Middeleeuwen geloven namelijk dat door gebeden de ziel verzekerd zal zijn van een plaats in de hemel.

Iedere schenker wordt in de gebeden van de monniken en nonnen opgenomen. In het *Orbituarium* of *Boek van*

De dagindeling

Indeling van een normale kloosterdag in de zomer, zoals vastgelegd in de regel van Benedictus.

1.30-2.00	studie en meditatie
2.00-3.30	kerkdienst: metten
3.30-4.00	slapen
4.00-5.00	kerkdienst: lauden en de mis
5.00-6.00	studie en meditatie
6.00-7.00	kerkdienst: priem werken
7.00-8.00	kerkdienst: terts werken
8.00-9.30	kerkdienst: sext werken
9.30-11.30	kerkdienst: sext eten
11.30-12.00	kerkdienst: sext eten
12.00-13.00	eten
13.00-14.30	slapen
14.30-15.00	kerkdienst: noon werken
15.00-17.30	kerkdienst: noon werken
17.30-18.00	eten
18.00-19.30	kerkdienst: vesper
19.30-20.00	studie en meditatie
20.00-20.30	kerkdienst: completen
20.30-1.30	slapen

overledenen wordt een lijst bijgehouden van alle overledenen waarvoor de kloostergemeenschap moet bidden.

Het dagelijks leven

In de loop van de Middeleeuwen worden religieuze gemeenschappen in toenemende mate onderworpen aan strikte regels. Een vast patroon bepaalt het ritme van alledag. Bidden, werken en ontspannen wisselen elkaar af op vaste tijdstippen. Ook de tijden van eten en slapen zijn vaststaande onderdelen van het dagschema. In de zomer zijn er twee hoofdmaaltijden, in de winter is er slechts één.

Wist je dat...
... kloosterlingen niet mogen praten onder het eten?

Pas na het laatste koorgebed van de dag gaan de kloosterlingen slapen. De kloosterlingen staan dan omstreeks half twee 's nachts op en gaan om half negen 's avonds weer naar bed. In de winter staan ze een uur later op en gaan de kloosterlingen om half zeven naar bed.

Bidden: de getijden

Gebed en bezinning vormen de kern van het kloosterleven. Klokgelui roept de kloosterlingen acht keer per dag op voor het koorgebed.

Gezamenlijk begeven zij zich naar de koorbanken in de kerk voor de metten, lauden, priem, tert, sext, noon, vespers en de completen. Deze getijden of gebedsdiensten duren ruim 20 minuten. De basis voor de gebeden vormen de psalmen die in de bijbel staan. Sommige kloosters doen een week over het bidden van alle 150 psalmen, andere twee weken.

In de gebeden staat naast de lof op God de zorg voor het eigen zielenheil en dat van anderen centraal. De monniken en nonnen bidden voor zichzelf en hun kloostergemeenschap en voor weldoeners en bevriende kloosters. Tussen de verschillende diensten door houden de kloosterlingen zich bezig met studeren en mediteren.

Christus aan het kruis, Utrecht? ca. 1540
De stichters van deze memorietafel* zijn de benedictinessen Hadewych van Hardenbroeck (links) en Agnes van Ghent (rechts). Zij wonen in de Sint-Stevensabdij te Oudwijk bij Utrecht. Het tekstbord onder het schilderij roept de toeschouwer op om voor hun zielenheil te bidden.

Hostieijzer, Nederland, 18e eeuw
Vanaf de Middeleeuwen gebruiken kloosterlingen hostieijzers om hosties* te bakken voor de mis*.

Werken

Kloosterlingen wisselen bidden en mediteren af met werken. Net als het gebed beschouwen zij arbeid als een middel om God te eren. Hun werk varieert, van het bewerken van het land, het brouwen van bier en het maken van hosties tot het overschrijven en kunstig versieren van manuscripten.

Liefdadigheid is een belangrijk onderdeel van de kloosterregel. Een aantal religieuze gemeenschappen laat zich daarom inspireren door het actieve leven van de apostelen*. De kloosterlingen zetten zich in voor de zielzorg, de ziekenzorg en het onderwijs. Aan sommige kloosters zijn scholen verbonden. Een deel van de leerlingen blijft als novice* in het klooster en wordt uiteindelijk monnik of non.

Scriptorium

Een groot deel van het werk van kloosterlingen hangt samen met het verzamelen en verspreiden van kennis. In de vroege Middeleeuwen is bijna de hele bevolking analfabeet. Het zijn voornamelijk de geestelijken die kunnen lezen en schrijven.

In een middeleeuws klooster,
J.H. Isings, ca. 1920

Wist je dat...
... de opleiding tot schrijver zo'n zes jaar duurde?

Kloosters vormen daarom centra van kennis, wetenschap en beschaving. Zo houden de monniken en nonnen zich bezig met het bestuderen en overschrijven van teksten en boeken.

In het scriptorium, de schrijfkamer, schrijven de kloosterlingen handschriften over die met het geloof te maken hebben, zoals bijbels, gebeden en gezangenboeken (zie infoblad *Monnikenwerk. Het Scriptorium*). Ze kopiëren ook geschriften uit de klassieke oudheid. Het overschrijven en versieren van boeken vereist veel zorgvuldigheid en is erg tijdrovend. Boeken zijn daarom een kostbaar bezit.

Het kloostercomplex

Kloostergemeenschappen kunnen enorm groot zijn. Zeker in de Middeleeuwen tellen abdijen vaak tientallen, zo niet honderden leden. Om hen te huisvesten, zijn kloosters meestal uitgebreide complexen van gebouwen.

De eisen van het kloosterleven – 8 uur bidden, 8 uur slapen, 8 uur werken – bepalen de indeling van de gebouwen. Kloosters staan vaak een beetje afgezonderd, aan een water, midden in een bos of op een heuvel. In steden beslaan ze meestal enkele huizenblokken of zelfs een hele straat.

Noord-Nederland, Abdij van Leeuwenhorst, 1e kwart 18e eeuw
In 1261 stichten Aarnout en Waalwijn van Alkmade bij Noordwijkerhout de abdij van Leeuwenhorst, bewoond door cisterciënzerinnen. We weten niet zeker of de abdij er ook werkelijk zo uitzag.

De kloosterkerk: bidden

Het belangrijkste gebouw binnen het complex is de kerk. De monniken brengen er een belangrijk deel van hun dag door. In de zijkapellen en bij de altaren* richten zij hun gebeden tot God.

De kerk heeft meestal een kruisvormige plattegrond en ligt aan de noordkant van het klooster. Naast een hoofdingang heeft het gebouw meerdere toegangen. Zo kunnen de kloosterlingen bijvoorbeeld ook vanuit hun slaapzaal de kerk bereiken.

Refter en dormitorium: eten en slapen

In het midden van het complex ligt, rond een hof, de overdekte kloostergang. Vanuit deze gang zijn de vertrekken en vleugels van het klooster toegankelijk. In een van de vleugels bevinden zich de kapittelzaal, voor vergaderingen en andere bijeenkomsten, de werkkamers en het scriptorium of schrijfatelier. Een andere vleugel bevat de keuken, de voorraadkamers, de wasruimte, de latrines voor lichamelijke verzorging en de refter of eetzaal. De kloosterlingen eten altijd gezamenlijk.

Aanvankelijk beschikken de meeste kloosters over een dormitorium, een gemeenschappelijke slaapruijme. Novices

*Wist je dat...
... Benedictus voorschrijft dat monniken in bed hun kleren en riem dragen?*

Verschiing van Maria met kind aan Dominicus, Noord-Nederland, begin 16e eeuw
Dit schilderij geeft een goede indruk van het interieur van een middeleeuwse kerk. In de zijkapellen zijn verschillende altaren afgebeeld.

slapen vaak in een apart vertrek. Veel slaapzalen worden in de loop der tijd vervangen door sober ingerichte, individuele slaapcellen. Vaak heeft de abt of abdis een aparte woonruimte waar gasten worden ontvangen. Meestal beschikken kloosters over een ziekenzaal, waar ook mensen van buitenaf

worden verzorgd. In de gastenverblijven worden zowel betalende reizigers als arme en behoeftige mensen opgevangen.

Landerijen en een brouwerij: werken

De meeste kloosters en abdijen – met uitzondering van die van de bedelorden – streven naar een zo groot mogelijke onafhankelijkheid. Akkers en landerijen vormen hiervoor de basis. Naast grond beschikken veel kloosters over een graanmolen, een graanschuur, stallen, een smederij, een bakkerij, een boomgaard en een brouwerij. In de kruidentuin worden geneeskrachtige kruiden gekweekt.

Kloostercomplexen zijn doorgaans van de buitenwereld afgesloten door een muur. Daarachter liggen de landerijen van het klooster met boerderijen, bossen en weilanden. De kloosters beheren honderden, zelfs duizenden hectaren grond. Veel grond en geld is aan abdijen geschonken door welgestelden. Hierdoor ontwikkelen de deze gemeenschappen zich vaak tot rijke en machtige landeigenaars. Zij zorgen op deze manier (in)direct voor het welzijn van duizenden mensen.

Het einde van het kloosterleven

Aan het eind van de vijftiende eeuw groeit de ontevredenheid over de grote rijkdom van de geestelijke stand. Vooral omdat die niet altijd op

Abdij van Egmond (detail), Claes Jacobsz van der Heck, 1635
De benedictijnerabdij van Egmond wordt tijdens de Nederlandse Opstand opgeheven. In 1573 laat prins Willem van Oranje het klooster verwoesten.

een eerlijke manier is verkregen. In Nederland, dat vanuit Spanje met strenge hand wordt bestuurd, neemt de weerstand tegen de katholieke overheid toe. Dat resulteert in de tweede helft van de zestiende eeuw in verschillende beeldenstormen (zie infoblad *Humanisme en Hervorming*).

Kerken en kloosters worden geplunderd en soms verwoest. Kloosterlingen en priesters worden mishandeld en verdreven of, in de ergste gevallen, vermoord. De Noordelijke Nederlanden verklaren zich onafhankelijk en verbieden de uitoefening van de katholieke godsdienst. Het woelige begin van een nieuwe periode in de geschiedenis maakt voor ruim driehonderd jaar een einde aan het kloosterleven in Nederland.

Woordenlijst

Altaar: een zware stenen of houten tafel op een verhoging, waarvoor de priester de mis opdraagt. Op het altaar werden het brood en de wijn neergezet. Altaar is een Latijns woord, dat afstamt van *altus*, 'hoog', en *ara*, 'offerplaats'.

Apostelen: de twaalf leerlingen van Jezus en eerste verkondigers van het christendom. Ze worden ook wel discipelen genoemd.

Bisschop: priester van de hoogste rang, belast met het bestuur van een bisdom.

Getijdenboek: een brevier of getijdenboek bevat de gebeden die kloosterlingen tijdens het koorgebed lezen of zingen.

Hostie: een rond, dun blaadje ouwel, ofwel ongedesemd brood. De hostie verwijst naar de laatste keer dat Jezus samen met zijn leerlingen at. Tijdens de mis toont de priester de grote hostie aan de gelovigen. Vervolgens breekt hij deze in kleine stukken om, samen met de kleine hosties, aan de gelovigen uit te delen.

Memorietafel: schilderij of beeldhouwwerk met een religieuze voorstelling dat in een kerkgebouw de herinnering aan een of meer overledenen levend moet houden.

Tijdslijn

ca. 300	Kluizenaars in Egypte en het Midden-Oosten keren zich af van wereldse en materiële zaken
ca. 320	Pachomius (292-348) sticht in Egypte een klooster en stelt de eerste kloosterregel op
356	Antonius Abt (geb. 251) sterft
430	Augustinus (geb. 354) sterft
547	Benedictus van Nursia (geb. 480) sterft
ca. 909	Benedictijnerabdij van Cluny gesticht
beg. 10e eeuw	Benedictijnerabdij van Egmond gesticht
1073	Gregorius VII paus
1083	Bruno van Keulen sticht de kartuizerorde, een kluizenaars-gemeenschap in het Franse La Grande Chartreuse
1098	Robert van Molesmes sticht het eerste cisterciënzerklooster, in het Franse Cîteaux
1112	Bernardus (1090-1153) treedt in het klooster in
1115	Bernardus sticht de abdij van Clairvaux en stelt zijn kloosterregels op
1121	Bisschop Norbertus van Xanten (ca. 1080 - 1134) sticht de orde van de Norbertijnen
1210	Franciscus van Assisi (1182-1226) sticht de orde der franciscanen
1212	Samen met Clara (1194-1253) sticht Franciscus de clarissenorde
1216	Dominicus Guzman (1170-1221) sticht de dominicanerorde
1224	Franciscus ontvangt de stigmata
1566	Beeldenstorm en sluiten kloosters

Mis: de heilige mis is een door een priester geleide kerkelijke plechtigheid. De mis bestaat uit opeenvolgende stadia met bijbehorende rituelen en teksten. Het belangrijkste onderdeel is de herdenking van de kruisdood van Christus (de eucharistie).

Novice: een novice ondergaat een proeftijd voordat hij of zij in het klooster wordt opgenomen.

Priester: geestelijke die van de bisschop een priesterwijding heeft ontvangen en op grond daarvan onder andere mag dopen, het brood en de wijn tijdens de mis mag wijden en uitdelen en een huwelijk mag inzegenen.

Zielenheil: de redding van de ziel in het hiernamaals, het leven na de dood.

Literatuur

- I. Bejczy, *Een kennismaking met de middeleeuwse wereld*, Bussum 2001
- D.E.H. de Boer, J. van Herwaarden en J. Scheurkogel, *Middeleeuwen*, Groningen 1995

- L. Burie e.a., *Benedictus en zijn monniken in de Nederlanden*, Gent 1980
- J. van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, Hilversum 2005
- T. Hoekstra en C. Staal, *Catharijneconvent van klooster tot museum*, Zwolle 2006
- A. van Hulzen, *Utrechtse kloosters en gasthuizen*, Baarn 1986
- C.G. van Leeuwen e.a., *Herkennen wij de Middeleeuwen?*, Amsterdam 1988
- M. van der Plas, *Abdijen in de Lage Landen*, Baarn 1986
- T. van Schaik, *Abdijen in West-Europa en hun bewoners*, Baarn 1992